

Oikeuden inhimillinen jumalallisuus

Oikeus on ihmisyyteille ominainen ilmiö, jonka olemusta ja perusteita on pohdittu vuosisatojen ajan. Seuraavassa pohdin, miten inhimillistä oikeutta voidaan ymmärtää oikeusteologisesta näkökulmasta. Oikeusteologisen tarkastelun lähtökohtana on nojautuminen kristinuskon opillista sisältöä ilmentäviin käsityksiin, esimerkiksi uskoon Jumalasta luojana.

Aiemmissa oikeusteologisissa tutkielmissani¹ olen valinnut kristinuskon tulkinnan teoriaksi paradoksin teologiaksi luonnehdittavan käsityksen Jumalan salatun olemuksen paradoksaalisesta yhtymisestä meidän tajuamaamme eli immanenttiseen todellisuuteen.² Luomassaan todellisuudessa Jumala itse on eri tavoin läsnä. Immanenttinen todellisuus on havaittavaa, ihmisjärjellä käsitettävää ja tunteenomaisesti koettavaa, mutta samalla jotakin transsendenttista, ylijärjellistä ja teologisesti ilmaisten jumalallista. Uskoon sisältyy käsitys, että Jumala on eri tavoin ilmoittanut itsensä meidän tuntemassamme todellisuudessa. Jumalan salatua olemusta ei kuitenkaan voida tuntea eikä käsittää ilmoituksen ”ohi” tai ”takaa”.

LUOMISESSA SAATU OMATUNTO JA SEN ONGELMALLISUUS

Luomiuskon perusteella oikeudeksi nimitetyllä ilmiöllä on jumalallinen alkuperä. Oikeuden ole-

massaolo sisältyy ihmisen luotuun olemukseen, jossa oikeuden jumalallinen perusta sekä oikeuden inhimillinen ilmeneminen reaali maailmassa muodostavat paradoksaalisen ykseyden. Ihmisten kokemusmaailmassa oikeus on inhimillinen.

Ihmisen luotuun olemukseen sisältyy omatunto eli oikean ja väärän erottaminen toisistaan. Oikeuden käsite rakentuu ajatukselle oikean ja väärän välisestä välttämättömästä periaatteellisesta ja käytännöllisestä erosta. Omantunnon käsitteen eurooppalainen kantasana kreikassa *συνείδησις* ja latinassa *conscientia* tarkoittaa yhteistä eettistä tietoisuutta, yhteistä tajua oikeasta ja väärästä.³ Tällä yhteisöllisellä näkökohdalla on erityinen merkitys oikeuden ilmiön kannalta, samalla kun omatunto on myös yksilön

1 Juntunen 2000; 2006; 2013.

2 Filosofisena terminä paradoksilla tarkoitetaan ajatusta tai väitettä, joka sisältää itsessään loogisen ristiriidan. Tässä kirjoituksessa tarkoitan paradoksin käsitteellä kristinuskon oppisisällön käsitteellisen kuvaamisen ajattelumuotoa, jota ei ole mahdollista hahmottaa loogisena kokonaisuutena.

3 Tarkoitan moraalilla olemassaolevia yksilöllisiä ja yhteisöllisiä käsityksiä siitä, mikä on oikein tai väärin, hyvää tai pahaa, ja myös tekojen ohjautumista näiden käsitysten mukaan. Etiikalla tarkoitan oppia moraalien perusteista, siis millä periaatteellisella perusteella jonkin ajatellaan olevan oikein tai väärin, hyvää tai pahaa tai velvollisuutena.

ihmisyyden keskeinen tuntomerkki.⁴ Suomenkielen sana omatunto viittaaakin sanana omantunnon yksilöllisyyteen. Ilman ihmisyyteen sisältyvää omaatuntoa ei voisi olla oikeutta yhteiskunnallisena ilmiönä.

Perinteisessä kristillisessä opetuksessa on luonnehdittu, että omassatunnossamme on kuultavissa Jumalan ääni. Tämä ei kuitenkaan ole koko totuus. Kristillisen teologian näkökulmasta Jumalan kuva ihmisessä, myös omatunto, on syntiinlankeemuksen turmelema. Sen enempiä yksilöllinen kuin yhteisöllinenkään omatunto ei ole erehtymätön eikä se voi olla moraalinen eikä oikeuden absoluuttinen mitta. Kukaan yksilö tai mikään ryhmä ei voi absolutisoida omia moraalikäsitteisiään ja julistautua erehtymättömäksi omaantuntoonsa, maailmankatsomukseensa tai uskoonsa vedoten. Kuitenkin jokainen ihminen jollakin tavalla tuntee jumalallisen tahdon; tämä perustuu Jumalan yleiseen ilmoitukseen. Vaikkei uskottaisikaan Jumalaan eikä puhuttaisi syntiinlankeemuksesta uskonnollisessa mielessä, inhimillisen pahuuden todellisuus on kaikille nähtävissä. Monet kauhistuttavat teot saatetaan myös tehdä nimenomaan ”hyvällä omallatunnolla”, jopa jonkin jumaluuden nimissä.

Omatunto on kuitenkin jumalallisessa luomisessa saadun ihmisyyden tuntomerkki. Ilman sitä oikeudeksi kutsumaamme ilmiötä ei olisi olemassa. Koska kukaan ei voi tuntea jumalallista oikeutta erehtymättömästi, ihmiset voivat muodostaa vain inhimillisen lainsäädännön, joka sisältää inhimilliset käsitykset oikeusjärjestyksen perusteista ja niiden soveltamisesta. Oikeus on ihmisen mielessä läsnäolevan transsendenttisen jumaluuden ilmenemä, ihmiselle mahdollinen heijastus Jumalan tahdosta. Tämä ihmisen mielen kokemus Jumalan tahdosta on erilainen eri yksilöillä, ja voi olla myös synnin vääristämä. Oikeuden jumalallisuus ilmenee tälläkin tavoin sen inhimillisyydessä.

Koska ihmisten käsitykset oikeasta ja väärästä poikkeavat toisistaan, joudutaan kysymään, miten yhteiskunnan oikeusjärjestys eli kaikkia jäseniä velvoittavien oikeusnormien kokonaisuus on mahdollinen. Oikeusjärjestys on yhteiskunnalle välttämätön, ihmisten tekoihin kohdistuva sanktioitu pakkojärjestys, ei pelkkiä periaatteellisia pohdintoja ja moraalisia kannanottoja. Miten siis määritellään

ja kuka määrittelee yhteiskunnan oikeusjärjestyksen perustana olevat käsitykset oikeasta ja väärästä, ja miten näitä käsityksiä sovelletaan lainsäädännössä? Näin päädytään ajatukseen, että demokraattisessa valtiossa lainsäädännöstä ja sen perusteista on päätettävä.

OIKEUSJÄRJESTYKSEN OIKEELLISUUDEN PERUSTEET

Länsimaaisessa oikeusajattelussa on kautta vuosikymmenten selvitelty, millä perusteilla yhteiskunnassa voimassaoleva oikeusjärjestys voi olla sisällöltään periaatteellisesti oikea eli legitiimi.⁵ Tämä suuri kysymys, johon on annettu hyvin erilaisia vastauksia, on jatkuvasti akuutti lainsäädäntötyössä ja lain tulkinnassa. Ihmiskunnan ikaikainen vakaumus on ollut, että on olemassa joko jumaluuden antamia tai asioiden luontoon tai ihmisen järkeen perustuvia eettisiä periaatteita. Yhteiskunnan lainsäädännön pitää olla näiden periaatteiden eli luonnonoikeuden (*ius naturale*) mukaista ollakseen legitiimiä ja velvoittavaa.

Luonnonoikeusajattelua on eri variaatioina esiintynyt antiikin ajoilta nykyhetkeen saakka. Esimerkiksi YK:n ihmisoikeuksien yleismaailmallinen julistus (1948), nykyiset kansainväliset ihmisoikeus-sopimukset sekä monet kansalliset perusoikeus-säännöt edustavat luonnonoikeusajattelua: ihmiselle ihmisolentona kuuluu luonnostaan tiettyjä oikeuksia. Nämä oikeudet on valtioita sitovien sopimusten mukaisesti toteutettava kansallisissa lainsäädännöissä ja oikeuskäytännöissä.⁶

Luonnonoikeusajattelu voi myös antaa latauksen kumoukselliselle tendenssille, nousemiselle voimassaolevaa lainsäädäntöä vastaan joidenkin oikeampina pidettyjen periaatteiden nojalla. Kristillisen uskonvakaumuksen mahdollista ristiriitaa suhteessa yhteiskunnassa voimassaolevaan lakiin on kristikunnassa pohdittu alusta alkaen. Samanlainen ristiriita voi syntyä myös jonkin muun maailmankatsomuksellisen vakaumuksen ja maallisen lain välille.

Oikeuspositivismin mukaan on olemassa ainoastaan lainsäätäjän päättämä eli asetettu oikeus (*ius positum*). Lainsäädäntö on itsessään legitiimi sen perusteella, että toimivaltainen lainsäätäjä on siitä

päättänyt. Lait eivät ole johdettavissa niitä ulko- tai yläpuolelta määräävästä normistosta. Laki on velvoittava, koska se on voimassa.⁷ Oikeuspositivismia voidaan käyttää ja on käytettykin totalitarismin perusteena. Julmakin tyrannia voidaan verhota demokratian tai muodollisen laillisuuden kaapuun.

Luonnonoikeusajattelu ja oikeuspositivismi pätevät käsitykseni mukaan välttämättä samanlaisesti.⁸ Lainsäädäntö eli positiivinen oikeus voi syntyä vain lainsäätäjän päätösin. Se edellyttää kuitenkin aina tiettyjä käsityksiä oikeuden perusteista (luonnonoikeus) ja ilmentää niitä. Ainakin demokraattisessa oikeusvaltiossa lainsäädäntö joutuu jatkuvasti elämään säädettyinä olemisen ja periaatteellisen oikeellisuuden jännitteessä.

Oikeusnormien legitimitiitti perustuu niihin käsityksiin eettisistä arvoista ja myös järjellä ymmärrettäviin näkökohtiin, joiden toteuttamista oikeusjärjestyksellä tavoitellaan. Eettisten arvojen periaatteellista sisällöllistä oikeellisuutta ei ilmeisesti voida ratkaista tieteellisesti eli empiirisesti tai filosofisesti, ainakaan kiistattomasti, esimerkiksi sen perusteella, että jotakin yleisesti pidetään arvona tai että arvo olisi filosofisesti todettavissa objektiiviseksi todellisuudeksi. Tämä voidaan sanoa myös niin, että oikeuden sisällöllisen legitimitiitin arvo-perusta eli etiikka on aina välttämättä tavalla tai toisella uskonvarainen ja tässä mielessä subjektiivinen. Tietysti eettisiä periaatteita on voitava perustella myös järkisyillä, esimerkiksi yhteisellä hyvällä. Järjellä ymmärrettäviin näkökohtiin sisältyy kuitenkin usein tulkinnanvaraisuutta, ellei suorastaan uskon rinnastettavia käsityksiä.

Lakeja ja niiden periaatteellisia perusteluja ei anneta valmiina ”ylhäältä”, vaan niistä on päätettävä. Eduskunnan päättämä velvoittava lainsäädäntö ei ole erehtymätön, mutta meillä ei ole parempaakaan. Sen enempiä säädetty laki kuin sen periaatteellisen oikeellisuuden perustelut eivät ole erehtymättömiä. Poliittisena prosessina tapahtuvassa lainsäädännön valmistelussa on joka tapauksessa välttämätöntä löytää mahdollisimman laaja yhteisymmärrys lainsäädännön oikeellisuudesta.

Oikeusteologisilla perusteilla voidaan väittää, että meillä ei voi olla absoluuttista käsitystä oikeuden periaatteellisesta oikeellisuudesta eli erehty-

mätöntä luonnonoikeutta, jota voitaisiin käyttää positiivisen oikeuden objektiivisena mittapuuna. On vain inhimillinen, positiivinen lainsäädäntö, joka sisältää inhimilliset käsitykset oikeuden legitimitiitin eettisistä perusteista. Luomiseen perustuva oikeuden jumalallisuus ilmenee tässäkin mielessä paradoksaalisesti sen inhimillisyydessä.

IHMISARVO OIKEUSJÄRJESTYKSEN PERUSPERIAATTEENA

Tässä vaiheessa on kysyttävä, millaisia oikeusjärjestyksen legitimiisyyden kriteereitä voidaan hahmottaa teologisilla eli kristinuskon opillisilla perusteilla. Samoihin tai samankaltaisiin kriteereihin voidaan tosin päätyä myös jonkin muun maailmankatso- muksen perusteella. Teologiselta kannalta tämä samankaltaisuus on mahdollista Jumalan yleisen ilmoituksen perusteella.

Ihmisyksilön ehdottoman arvon syvin peruste on Jumalan rakkaus ihmistä kohtaan. Ihmisarvo on saatu lahjaksi ja se on riippumaton siitä, tunnustavatko toiset ihmiset sen vai eivät. Ihmistä ei tule alistaa välineeksi, ei edes millekään vakaumukselle. Ehdoton ihmisarvo on myös paatuneimmalla konnalla ja saatanallisimmalla hitlerillä, vaikka tätä saa-

-
- 4 Liddell & Scottin kreikan sanakirjan (1953, 1704) mukaan *συνείδησις* on ”knowledge shared with another” eli yhteinen tieto, mutta myös kommunikaatio, informaatio ja tieto oikeasta tai väärästä.
  - 5 Legitimitiitillä tarkoitetaan yhtäältä ns. empiiristä legitimitiittiä, jonka mukaan kansalaiset kokevat oikeusjärjestyksen hyväksyttävänä. Normatiivinen legitimitiitti tarkoittaa oikeusjärjestyksen periaatteellista hyväksyttävyyttä tiettyjen normatiivisten kriteerien nojalla. Tässä kirjoituksessa on kysymyksessä termin jälkimmäinen merkitys. Legitimiisyydestä puhutaan myös muodollisen laillisuuden merkityksessä: esim. eduskunnan päätösvalta saa legitimaation vaalin ja tiettyjen muotojen noudattamisen perusteella (mm. kokoontuminen valtiopäiville).
  - 6 Luonnonoikeusajattelusta ks. Siltala 2004, 249–276.
  - 7 Perusteellinen analyysi oikeuspositivismista ks. Siltala 2004, 143–176.
  - 8 Oikeuden perusteita selittäviä oikeusfilosofisia teorioita on useita muitakin kuin tässä mahdollisimman lyhyesti luonnehditut luonnonoikeusajattelu ja oikeuspositivismi, ja näitäkin on useampia variaatioita ja koulukuntia. Näiden klassisten teorioiden suhteita on oikeusteoreettisessa tutkimuksessa pituuta väyksiin saakka. Niiden yksinkertaistetun vastakkaisuuden avulla voidaan kuitenkin havainnollistaa säädännällisen oikeuden pätevyden perustelemista kahdella toisistaan eroavalla tavalla.

tetaan epäilläkin. Tällainenkin yksilö on vastuussa Jumalalle ja ihmisille. Häntä tulee kohdella ihmisenä juuri sen takia, että hän on vastuussa rikkomuksestaan toisten ihmisarvoa vastaan. Hänen ihmisarvonsa tunnustaminen ei merkitse hänen tekojensa hyväksymistä.

Yhteiskuntaan kohdistuvassa periaatteellisessa pohdiskelussa yksi keskeisimpiä kysymyksiä on ollut se, kumpi on ensisijaisempi, yksilö vai yhteisö. Tähän kysymykseen ei liene kiistatonta vastausta. Oikeusteologiselta kannalta se ei ole kysymyksenä mielekäs. Luomisjärjestykseen kuuluu, että ihmisenä oleminen ei ole mahdollista ilman lähimmäisyyttä. Todellinen ihmisyyden voidaan saavuttaa vain yhdessä toisten ihmisten kanssa. Teologiselta kannalta ihmisarvo ja lähimmäisyys kuuluvat ehdottomasti yhteen.

Raamatullisen luomisuskon mukaan luomakunta ei ole itsessään jumalallinen. Voidaan jopa sanoa, että luomiskertomus – tai oikeammin, luomiskertomukset (1. Moos. 1–2) – riisuu luonnon animistisista myyteistä. Täten luomisusko omalla tavallaan tekee mahdolliseksi rationaalisen suhtautumisen luomakuntaan eli olevaiseen. Jumalan luomana olevainen ja kaikki elämä ovat kuitenkin arvokkaita: ”Ja Jumala katsoi kaikkea tekemäänsä, ja kaikki oli hyvää” (1. Moos. 1:31). Ilman luomakuntaa ei ole ihmisenkään elämää. Ihmiset ovat omalta osaltaan vastuussa luomakunnasta, eikä tätä vastuuta voi väistää vetoamalla kaiken hoitumiseen luonnonlakien voimalla. Erinäiset ihmisten itse aiheuttamat ympäristöä uhkaavat vaarat ovat tehneet luonnon säilymisen ihmiskunnan kohtalonkysymykseksi. Sekä teologisista lähtökohdista että käytännön realiteeteista johtuen on selvää, ettei ihminen voi kohdella luomakuntaa miten tahansa. Luomakunnan vastuuton hävittäminen ilmentää omalta osaltaan ihmisen syntiinlankeemusta.

Vuoden 1948 Kristinopissa oli teologisesti nerokas sanonta: ”Jumalan laki on elämän oma laki.”⁹ Elämän oma laki on järjellä käsitettävissä. Ihmisarvon, lähimmäisyyden sekä elämän ja luomakunnan suojelemisen periaatteet ovat järjellisesti perusteltavissa yksilöllisen ja yhteiskunnallisen hyvän edistämisen kannalta. Esimerkkinä voidaan ajatella elämän ja luomakunnan suojelemisen järjellä ymmärrettävää välttämättömyyttä.

Oikeusjärjestyksen legitimitietin kriteereiksi nimettävät, teologisesti perusteltavat eettiset periaatteet, kuten ihmisarvo, lähimmäisyys sekä elämän ja luomakunnan suojeleminen, ovat sellaisinaan vain nimikkeitä vakaumuksille, joihin sisältyy laajoja ulottuvuuksia, moniselitteisyyttä ja ongelmia sekä inhimillisten pyyteiden aiheuttamia tulkintaerimielisyyksiä. Eettisistä periaatteista on vielä pitkä ja usein vaikea matka täsmällisiin oikeusnormeihin ja oikeudellisiin ratkaisuihin. Yhteiskunnassa on kuitenkin mahdollista ja samalla välttämätöntä sopia kohtuullisen yksimielisesti yhteisistä eettisistä periaatteista ja niihin pohjautuvasta oikeusjärjestyksestä. Tämä mahdollisuus perustuu osittain uskoon näiden periaatteiden oikeellisuudesta, osittain niiden ymmärrettävyyteen järjellisesti.

DEMOKRAATTISEN VALTIOJÄRJESTYKSEN PERUSTA JA IHMISARVON TOTEUTUMINEN

Valtio on ihmisen luotuun olemukseen perustuva idea eli käsite. Valtio ei ole kansalaisista erillinen ja heitä ylempänä oleva ”olento”, jolla olisi oma tahonsa ja omat pyrkimyksensä. Toki valtion asioita hoitavat tietyt tunnistettavat ihmiset. Valtion ideaan sisältyy intentio, pyrkimys yhteisten asioiden (*res publica*) hoitamiseen. Tällä tavalla voidaan luonnehtia demokraattisen valtion ideaa. Valtiollinen demokratia perustuu ihmisarvon ja sen johtopäätöksenä olevan yhdenvertaisuuden ideoille ja on yksi näiden ideoiden sovellus. Kuitenkin ihmisarvo yhdessä oikeuden legitimitietin muiden kriteerien kanssa samalla rajoittaa demokraattista päätöksentekoa. Tätä kaksinaisuutta olen nimittänyt ”demokratian dilemmaksi”.¹⁰ Demokratia ei merkitse oikeutta päättää mitä tahansa.

Demokraattinen valtiojärjestys voidaan tulkita ihmisarvon, tasa-arvon ja lähimmäisyyden periaatteiden pohjalta tehtäväksi johtopäätökseksi. Se on välttämätön johtopäätös myös siinä suhteessa, että yhteiskunnan oikeusjärjestyksestä on joka tapauksessa sovittava yhdessä, kun kerran diktatuuri tai yksinvaltiut ei ole hyväksyttävää. Esivalta olemme me kansalaiset yhdessä. Teologisten perusteiden ohella ihmisyksilön ehdottoman arvon valintaa perustuslain ja koko muun lainsäädännön oikeus-

teologiseksi peruseriaatteeksi voidaan perustella viittaamalla myös sekä historiaan että nykypäivän todellisuuteen. Ihmisyyttä sortavien suurten ja pienten diktaattorien ja heidän johtamiensa valtajärjestelmien olennainen tunto-merkki on juuri ihmisyyksilön arvon kieltäminen tai jättäminen huomioon ottamatta. Tietysti myös demokraattisessa oikeusvaltiossa voi tapahtua ihmisarvon loukkauksia.

Ihmisarvon periaatteen lausuminen olisi sellaisenaan vain ylevää julistamista tai jopa poliittinen korulause. Ihmisarvon toteutuminen tai ei-toteutuminen lainsäädännössä ja oikeudellisissa ratkaisuissa ei ole yksiselitteinen joko-tai -vaihtoehto. Vaikka ihmisarvon periaate onkin säädetty Suomen perustuslain tekstissä itsessään,¹¹ yksityiskohtaisten normien laadinnassa tarvitaan tämän periaatteen tulkintaa poliittisessa päätöksenteossa, ja myös tulkinnasta syntyviä erimielisyyksiä joudutaan sovittelemaan.

Yleensäkin lainsäädännön perustana olevien periaatteiden pelkkä julistaminen normitekstinä ei ole oikeudellisesti riittävää, vaan lainsäädännössä periaatteita on välttämätöntä kohdistaa lakeina ihmisten tekoihin. Tällöin herää usein erimielisyyksiä sekä periaatteiden sisällön ymmärtämisestä että niiden soveltamisesta. Esimerkiksi ihmisarvon turvaamista voidaan tulkita hyvin eri tavoin. Sama koskee muitakin perustuslaillisia perusoikeuksia. Oikeusriidoissa onkin monesti esillä juuri tulkintaongelmia. Onko tietyssä tapauksessa esimerkiksi todella olemassa ”hyväksyttävä peruste” asettaa joku eri asemaan ”henkilöön liittyvän synn perusteella”?¹² Oikeusjärjestyksen legitimitietin teologisesti perusteltavien kriteerien soveltaminen tulkintaratkaisuihin sisältää inhimillisen käsityksen kriteerien sisällöstä. Tämä soveltaminen sisältää myös jumalallisen elementin luomisessa saadun omantunnon perusteella.

LOPUKSI

Vaikka Jumalan tahto ymmärretään absoluuttiseksi, ihmisillä on siitä tajunnassaan vain heijastuksia. Erehtymätöntä lakia, lain perustelua tai lain tulkintaa ei ole olemassa. Oikeus on ihmisyydelle ominainen ilmiö, jonka pohjimmaisena perustana

on oikeuden jumalallinen alkuperä sekä usko ihmisyyden, lähimmäisyyden ja elämän turvaamisen periaatteisiin, mutta yhteiskunnan velvoittava oikeusjärjestys voi muodostua vain poliittisen päätöksen eli yhteisen sopimuksen nojalla. Luomiseen perustuvana omatunto viittaa transsendenssiin ja on samalla myös ihmisyyteen immanenttisesti kuuluva. Me uskomme oikeuden jumalallisuuteen sen inhimillisyydessä.

Hannu Juntunen, oikeusteologian dosentti,
Helsingin yliopisto
h.juntunen@luukku.com

KIRJALLISUUS

Juntunen, Hannu

2000 *Oikeuden idean teologiset perusteet: Oikeusteologian hahmottelua demokraattisen oikeusjärjestyksen teologisena kritiikkinä*. Helsinki: Lakimiesliiton Kustannus.

2006 ”Oikeuden teologinen teoria.” *Oikeus* 2006:2, 200–224.

2013 *Demokratian dilemma: Oikeusteologinen tulkinta Suomen perustuslain eettisten periaatteiden merkityksestä demokraattisen valtiojärjestyksen perustana ja rajoituksena*. Diss. Acta Universitatis Lapponiensis 261. Rovaniemi: Lapin yliopisto.

Kristinoppi

1948 Kristinoppi lyhyesti esitettynä. Hyväksytty Suomen kuudennessatoista varsinaisessa Kirkolliskokouksessa vuonna 1948. *Suomen evankelis-luterilaisen kirkon katekismus*. Pieksämäki: Suomen kirkon Sisälähetysseura.

Liddell, Henry George & Scott, Robert

1953 *A Greek-English Lexicon*. London: Oxford University Press.

Siltala, Raimo

2004 *Oikeudellinen tulkintateoria*. Suomalaisen Lakimiesyhdistyksen julkaisuja A-sarja 261. Helsinki: Suomalainen Lakimiesyhdistys.

9 Ks. Kristinopin kappaleen 20 otsikko.

10 Juntunen 2013.

11 Perustuslaki 1 § 2 momentti; 7 § 1–2 momentti.

12 Vrt. ns. syrjintäkiellot perustuslaki 6 § 2 momentti.